

Ширяєва Дарія Володимирівна¹,
Куземко Анна Аркадіївна²,
Марущак Олексій Юрійович¹,
Балашов Ігор Олександрович³

¹ Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна 01033
Ukrainian Nature Conservation Group,
darshyr@gmail.com

² Національний дендрологічний парк «Софіївка» НАН України,
м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300,
anyameadow.ak@gmail.com

³ Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, Україна, 01030,
igor_balashov@ukr.net

ДОЛИНА Р. РОСЬ ЯК ПЕРСПЕКТИВНИЙ ОБ'ЄКТ СМАРАГДОВОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ

Центральні регіони України вирізняються високим ступенем трансформованості ландшафтів і незначними площами природної та напівприродної рослинності, що збереглася переважно в долинах річок та лісових масивах. Природна рослинність залишилась тут лише на територіях, непридатних до господарського використання.

Долина річки Рось, яка є однією з найбільших приток Дніпра, розташована на півночі лісостепової зони України. Таке географічне положення зумовлює проникнення в долину як північних (поліських), так і південних (степових) елементів рослинного покриву. Відслонення Українського кристалічного щита по берегах Росі сприяють формуванню на цій території комплексів петрофітної рослинності, що є унікальним явищем для рівнинної частини України. Всі ці особливості зумовлюють багатство та різноманітність фітосистем долини, поширення тут рідкісних видів тварин.

В долині Росі функціонують 37 природно-заповідних територій (ПЗТ) загальною площею 1298,5 гектари. Проте більшість цих територій мають незначну площу (менше 10 га) і не забезпечують охорону цілісного комплексу долини річки з популяціями раритетних видів флори і фауни.

Для запобігання подальшого знищення цінних природних комплексів важливим є забезпечення ефективної охорони. Одним з таких механізмів є включення їх до Смарагдової мережі – низки територій, що мають особливе природоохоронне значення для збереження видів флори і фауни (Резолюція № 6) та оселищ (Резолюція № 4 Бернської конвенції (Convention..., 1979) європейського значення. Мережа розбудовується в країнах-сторонах Бернської конвенції та державах-спостерігачах. Для держав-членів ЄС до «смарагдових» об'єктів вже належать території мережі НАТУРА 2000 – природно цінних ділянок, що перебувають в чітко зазначеному

для кожного об'єкту режимі охорони. У 2016 році Секретаріатом Конвенції була затверджена схема Смарагдової мережі для України, проте вона є недостатньою для більшості охоронюваних видів і типів оселищ, потребує значного доопрацювання і розширення. Крім того, центральна Україна представлена у мережі невеликою кількістю об'єктів.

Перспективним об'єктом для включення у Смарагдову мережу є долина р. Рось, де трапляється низка видів флори і фауни, а також оселищ, що мають охоронятися згідно національного законодавства і Бернської конвенції.

В ході ряду проведених експедиційних досліджень, обробки даних ГІС та літературних даних, нами визначено низку природних територій, які ми пропонуємо включити до Смарагдової мережі України.

В межах долини р. Рось поширені занесені до Червоної книги України види рослин – *Allium ursinum* L., *Pulsatilla pratensis* (L.) Mill., *Fritillaria meleagris* L., *Daphne cneorum* L., *Platanthera bifolia* (L.) L.C.Rich., *Epipactis helleborine* (L.) Crantz, *Scopolia carnolica* Jacq. та інші (Куземко, 2002; Червона..., 2009а); тварин – *Granaria frumentum* (Draparnaud, 1801), *Lucanus cervus* (Linnaeus, 1758), *Bombina bombina* (Linnaeus, 1761), *Haliaeetus albicilla* (Linnaeus, 1758), *Haematopus ostralegus* (Linnaeus, 1758), *Mustela erminea* Linnaeus, 1758, *Myotis nattereri* (Kuhl, 1817) тощо (Загороднюк, 2003; Ружіленко, 2004; Червона..., 2009б; Грищенко, 2012; Balashov et al., in print).

Причому для зазначеного наземного равлика *Granaria frumentum* в долині р. Рось знаходиться більшість відомих в Україні місцезнаходжень, тож ця територія має відігравати особливо важливу роль у його збереженні (Balashov et al., in print).

Також в долині р. Рось зустрічаються місцезростання рідкісних синтаксонів, що занесені до «Зеленої книги України», зокрема, рідкісні реліктові угруповання (формації *Salvinietta natantis*, *Trapeta natantis*), рідкісні та зникаючі реліктові угруповання на південній межі ареалу (формації *Nymphaeeta candidae*, *Ceratophylleta submersi*), типові реліктові угруповання (формації *Nymphaeeta albae*, *Nupharetta luteae*), рідкісні угруповання на північній межі ареалу (*Stipeta capillatae*, *Stipeta borysthenaicae*), угруповання з рідкісним типом асоційованості домінанта головного ярусу з домінантом травостою (*Quercus (roboris)-Pinetum (sylvestris) daphnosum (cneori)*, *Fraxineto (excelsioris)-Quercetum (roboris) alliosum (ursini)*) (Куземко, 2002).

В межах запропонованої території трапляються види, занесені до резолюції 6 Бернської конвенції, для збереження яких створюються об'єкти Смарагдової мережі. Серед таких видів рослин у долині р. Рось представлені: *Pulsatilla patens* (L.) Mill., *Iris aphylla* ssp. *hungarica* (Waldst. & Kit.) Helgi, *Jurinea cyanoides* (L.) Reichenb (Бортняк, 1991; особисті дані Куземко А. А.). Всі зазначені види зустрічаються у лісовому масиві Михайлівський бір, що знаходиться на правому березі р. Рось коло її гирлової ділянки, у Черкаській області. У Білоцерківському районі Київської області також зареєстровані місцезростання *P. patens* (між селами Шкарівка і Коженики) та *I. aphylla* ssp. *hungarica* (між селами Томилівка і Бірюки).

Також долина Росі має значення для видів тварин, що занесені до списків Резолюції 6. Серед безхребетних це наземний равлик *Vertigo angustior* Jeffreys, 1830 (Balashov et al., in print) і жук *Lucanus cervus* (Червона..., 2009б). Риби представлені видами *Pelecus cultratus* (Linnaeus, 1758), *Rhodeus sericeus* amarus (Bloch, 1782), *Aspius aspius* (Linnaeus, 1758), *Cobitis taenia* Linnaeus, 1758, крім того, *Misgurnus fossilis* (Linnaeus, 1758) та *Gobio alpinus* (Lukasch, 1933) раніше реєструвались в р. Рось і тепер, ймовірно, зникли (Куцоконь, 2007; Куцоконь, 2005). Земноводні та плазуни представлені видами *Bombina bombina* (Linnaeus, 1761) і *Emys*

orbicularis (Linnaeus, 1758) (особисті дані Марущака О. Ю.). Із видів птахів на гніздуванні відмічені *Haliaeetus albicilla* (Linnaeus, 1758), *Alcedo atthis* (Linnaeus, 1758), *Ardea purpurea* (Linnaeus, 1766), *Circus gallicus* (Gmelin, 1788), *Buteo rufinus* (Cretzschmar, 1827), *Aquila pomarina* Brehm, 1831, *Ixobrychus minutus* (Linnaeus, 1766), *Ciconia ciconia* (Linnaeus, 1758), *C. nigra* (Linnaeus, 1758), *Grus grus* (Linnaeus, 1758), *Lanius collurio* (Linnaeus, 1758), *Picus canus* Gmelin, 1788, *Dendrocopos medius* (Linnaeus, 1758), *D. syriacus* (Ehrenberg, 1833), *Sylvia nisoria* (Bechstein, 1795), *Ficedula parva* (Bechstein, 1792), *F. albicollis* (Temminck, 1815) (Гаврилюк, 2000; Грищенко, 2003; Гаврилюк, 2005; Грищенко, 2008; Турчик, 2014; Коніщук, 2016).

Для багатьох видів птахів долина Росі має значення під час зимівлі або міграцій (наприклад, *Aquila chrysaetos* (Linnaeus, 1758), *Anser eruthropus* (Linnaeus, 1758) тощо) (Грищенко, 2003). Врешті, серед ссавців басейн Росі населяють *Lutra lutra* Linnaeus, 1758 (Ружіленко, 2004) і *Castor fiber* Linnaeus, 1758 (Токарский, 2012).

Крім того, в долині р. Рось виявлено 22 типи оселищ, занесених до резолюції 4 Бернської конвенції.

Найбільш різноманітно представленою групою є водні оселища. Вони поширені по всій долині, переважно на мілководдях замкнених і слабопроточних водойм або на прибережних ділянках річкового русла: **C1.222** Floating *Hydrocharis morsus-ranae* rafts (союз *Lemnion minoris* асоціація *Lemno-Hydrocharitetum morsus-ranae*), **C1.223** Floating *Stratiotes aloides* rafts (союз *Stratiotion* асоціація *Hydrocharito-Stratiotetum aloidis*), **C1.225** Floating *Salvinia natans* mats (союз *Lemnion minoris*, асоціація *Spirodelo-Salvinietum natantis*), **C1.32** Free-floating vegetation of eutrophic waterbodies (союзи *Stratiotion*, *Utricularion vulgaris*, *Lemnion minoris*), **C1.33** Rooted submerged vegetation of eutrophic waterbodies. (союз *Potamogetonion*), **C1.3411** *Ranunculus* communities in shallow water (союз *Ranunculion aquatilis*), **C1.3413** *Hottonia palustris* beds in shallow water (союз *Ranunculion aquatilis*, асоціація *Hottonietum palustris*), **C2.27** Mesotrophic vegetation of fast-flowing streams (союзи *Carici-Rumicion hydrolapathi*, *Potamogetonion*, *Nymphaeion albae*, *Ranunculion aquatilis*), **C2.28** Eutrophic vegetation of fast-flowing streams (клас *Potamogetonetea*), **C2.33** Mesotrophic vegetation of slow-flowing rivers (союзи *Carici-Rumicion hydrolapathi*, *Potamogetonion*, *Nymphaeion albae*, *Ranunculion aquatilis*), **C2.34** Eutrophic vegetation of slow-flowing rivers (клас *Potamogetonetea*).

З болотних типів оселищ Бернської конвенції у долині р. Рось представлений лише один: **D5.2** Beds of large sedges normally without free-standing water (порядок *Magnocaricetalia*).

Особливо цінними є трав'янисті типи екосистем, в тому числі степові, раніше широко поширені в межах долини Росі а тепер майже повністю розорані: **E1.11** Euro-Siberian rock debris swards (союз *Sedo albi-Veronicion dillenii*), **E1.2** Perennial calcareous grassland and basic steppes (союзи *Cirsio-Brachypodion pinnati*, *Festucion valesiacae*), **E1.9** Open non-Mediterranean dry acid and neutral grassland, including inland dune grassland (союзи *Koelerion glaucae*, *Festucion beckeri*), **E3.4** Moist or wet eutropic and mesotrophic grassland (порядок *Molinietalia caeruleae*).

Чагарникові та лісові біотопи представлені кількома типами, характерними для рослинності долин річок Придніпровського Лісостепу: **F9.1** Riverine scrub (союзи *Salicion triandrae*, *Artemisio dniproicae-Salicion acutifoliae*), **G1.11** Riverine *Salix* woodland (союз *Salicion albae*), **G1.A1** *Quercus-Fraxinus-Carpinus* betulus woodland on eutrophic and mesotrophic soils (союзи *Scillo sibericae-Quercion roboris*, *Carpinion betuli*), **G3.4232** Sarmatic steppe *Pinus sylvestris* forests (союз *Koelerio glaucae-Pinon sylvestris*),

Тип **H3.1** Acid siliceous inland cliffs (союз *Asplenion septentrionalis*) репрезентує рослинність гранітних відслонень Українського кристалічного щита.

Комплексні оселища в долині Росі також представлені одним типом – **X18** Wooded steppe (класи *Festuco-Brometea*, *Crataego-Prunetea*, *Quercetea pubescentis*), відносно малопоширеним.

Для забезпечення належної охорони видів, що включені до Резолюції №6 Бернської конвенції і визнані пріоритетними для охорони в Європі, та оселищ з Резолюції №4, враховуючи цілісність і нерозривність природного комплексу річкової долини, ми пропонуємо рекомендувати для включення у Смарагдову мережу всі природні ділянки в межах долини р. Рось. З точки зору подальшого менеджменту включених до Смарагдової мережі (а згодом – і до НАТУРА 2000) територій доцільним є розділення долини річки на окремі природоохоронні сайти. Крім того, територія долини р. Рось є перспективною в плані розбудови Національної екомережі України (Екомережа..., 2013). Також можливим варіантом для забезпечення охорони вищезазначених видів є створення у пониззі Росі об'єкту ПЗФ рівня національного природного парку або регіонального ландшафтного парку, як це пропонувалося на початку 2000-х рр. (Куземко, 2003).

Частина з проведених експедицій, результати яких використовувалися при цьому дослідженні, були виконані за підтримки гранту від The Rufford Foundation (20036-2).

Використані джерела:

1. Бортняк М.М., Любченко В.М., Войтюк Ю.О., Голяченко Т.В. Флора Михайлівського соснового лісу на Черкащині // Вісник Київ. ун-ту: хім.-біол. науки та науки про землю. – 1991. – Вип. 1. – С. 44-50.
2. Гаврилюк М. Н., Грищенко В. М., Яблоновська-Грищенко Е. Д. Нові дані про рідкісних та маловивчених птахів Центральної України // Беркут. – 2005. – Т. 14, вип. 1. – С. 28-37.
3. Гаврилюк М. Н., Грищенко В. Н. Современное состояние популяции орлана-белохвоста в Среднем Приднепровье // Беркут. – 2000. – Т. 9, вип. 1-2. – С. 28-38.
4. Грищенко В. Н. Дневные хищные птицы Каневского заповедника и его окрестностей // Новітні дослідження соколоподібних та сов. – III Міжнар. наук. конфер. «Хижі птахи України». – Кривий Ріг, 24-25 жовтня 2008 р. – С. 99-105.
5. Грищенко В. М., Лопарев С. О., Гаврилюк М. Н., Яблоновська-Грищенко Е. Д. Нові дані про рідкісних та залітних птахів Канівського заповідника та його околиць // Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. – Канів, 2003. – С. 209-211.
6. Грищенко В.Н., Гаврилюк М.Н., Атамась Н.С. Кулик-сорока (*Haematopus ostralegus*) в Среднем Приднепровье // Беркут. – 2012. – Т. 21, вип. 1-2. – С. 82-92.
7. Загороднюк І. В., Годлевська Л. В. Кажани триби *Muotini* (Mammalia) у Середньому Подніпров'ї: видовий склад, поширення та чисельність // Вестник зоологии. – 2003. – Том 37, № 2. – С. 31-39.
8. Конішук В. В. Перспективи створення нових об'єктів природно-заповідного фонду Київської області / В. В. Конішук, В. П. Ландін, О. І. Шкуратов // Збалансоване природокористування. – 2016. – № 3. – С. 73-85.
9. Куземко А. А. Охорона флори і рослинності долини р. Рось / А. А. Куземко // Укр. ботан. журн. – 2002. – 59, № 5. – С. 569-577.
10. Куземко А.А. Стратегія оптимізації рослинного покриву долини річки Рось / А. А. Куземко // Заповідна справа в Україні. – 2003. – т. 11, Вип. 2. – 61-63.
11. Куцоконь Ю. К. Сучасний стан рибного населення басейну річки Рось. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук за спеціальністю 03.00.10 – іхтіологія. – Інститут рибного господарства УААН. – Київ, 2007 (автореферат).

12. *Нуцоконь Ю.К., Подобайло А.В.* До питання збереження видового різноманіття риб верхньої течії р. Рось // Заповідна справа в Україні. – 2005. – Т. 11, вип. 2. – С. 30-33.
13. *Ружіленко Н. С.* Фауна та деякі особливості екології хижих ссавців прибережних ділянок долини р. Рось / Н.С. Ружіленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 20 : Біологія : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. – С. 34-40.
14. *Турчик, А.В., Яненко, В.О., Казанник, В.В.* Орнітофауна дендропарку «Олександрія» НАН України // Птахи басейну Сіверського Дінця. – 2014. – Вип. 12. – С. 18-25.
15. *Токарский В. А.* Возрождение популяции речного бобра (*Castor fiber L.*) на Левобережной Украине / В. А. Токарский, А. М. Волох, Н. В. Токарская, Е. В. Скоробогатов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Біологія. – 2012. – № 1035, вип. 16. – С. 110-120.
16. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. – К.: Глобалконсалтинг, 2009а. – 900 с.
17. Червона книга України. Тваринний світ/ за ред. І.А. Акімова – К.: Глобалконсалтинг, 2009б. – 600 с.
18. *Balashov I., Vasyliuk O., Shyriaieva D., Bezsmertna O., Babytskij A, Marushchak O., Oskirko O., Shvydka Z., Kostyushin V.* Terrestrial molluscs in dry grasslands of the Dnieper Upland (Central Ukraine): populations of *Granaria frumentum* in 250 km from its known range (in print)